

BÁCSKA SZABAD KIRÁLYI VÁROSAINAK NÉPESEDÉSI VISZONYAI A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

A XVIII. század végén a Habsburg monarchia magyarországi tartozékain — Csizmadia Andor adatai szerint¹ — 61 szabad királyi város volt, továbbá 500—600 mezőváros és néhány ezer falu képezte még az akkori település-hálózat elemeit. A királyi városok az összes településeknek csak kis hányadát tették, azonban az általános gazdasági fejlődésben kiváltságleveleik révén jelentős szerepet kaptak. Ezek a városok voltak a kereskedelem, a kézműipar, a manufaktúrás termelés, a közlekedés és a kultúra központjai. Területi megoszlásukban a kedvező földrajzi adottságok mellett (elsősorban a bányakincsek játszottak nagy szerepet) más gazdasági, közlekedési és történelmi hatások is megnyilvánultak. Igazgatásilag a pozsonyi és a szepesi kamarának voltak alárendelve. A pozsonyi kamara városai két nagy övezetben helyezkedtek el. Mindkét övezet a magassídföldek belső peremén alakult ki. Északon az Alpok és a Kárpátok alföldre tartó völgyeiben, vagy a két természeti nagytáj érintkezésénél kialakult vásárvonalon helyezkedtek el a szabad királyi városok. A dunai szárazföldi és víziút kaputája rögzítette a legtöbb várost. Pozsony megyében 5, Nyitraiban, Sopronban, Sárosban, Zólyomban három-három volt. A török által meg bolygatott területen fejlődtek ki ezek a gazdag bányavárosok, nemzetközi utak kapuvárosai, amelyek egyben a kereskedelem és az ipar virágzó központjai is voltak.

Délen, az Alpok és a Dinaridák előterében helyezkedett el a szabad királyi városok másik sűrű övezete: Varasd (Varaždín), Zágráb, Károlyváros (Karlovac), Pozsega, Kőrös (Križevci), Kapronca (Koprivnica), Eszék Horvátországban, Magyarország területén pedig Pécs, Szeged, Szabadka, Zombor, Újvidék, Temesvár. Bánság két jelentős városa — Kükinda és Becskerek — a XVIII. században kamarai szabadalmazott mezőváros volt, a legmagasabb jogi és gazdasági kiváltságokat biztosító szabad királyi városi rangot csak a következő században érték el. Pozsega, Eszék és a magyarországi városok csak a török kiűzése után indultak fejlődésnek.

A felvilágosodott abszolútizmus érvényre jutása előtt az európai országok és városok népesedési viszonyairól nagyon hiányos és megbízhatatlan adatok beszéltek. A feudális keretek között kibontakozó és egyre jobban megerősödő tökéletes termelési viszonyok, az elhatalmasodó polgári életfelfogás, az uralkodó merkantilista és fiziokrata gazdaságpolitika azonban mind erőteljesebben követelte a társadalom sokoldalú megismerését és statisztikai kivételését. Jellemző, hogy a kor két jelentős fejlődést felmutató tudománya a gazdaságtan és a statisztika volt. Az első általános népszámlálást Svédországban végezték el 1701-ben. Oroszországban 1763-ban, Ausztriában 1777-ben, Magyarországon és Horvátországban 1784—87-ben,

Angliában 1801-ben történt meg a lakosság első általános összeírása. Az 1784—87. évi népszámlálás adatait² felhasználva ismertetjük majd Bácska három királyi városának népességviszonyait. Előbb azonban vessünk egy pillantást az összeírás országos és helyi körülményeire.

A felvilágosodott abszolutizmus II. József trónra lépésével kezdődött. A kalapos király, ahogy a magyar történelemben emlegetik, szívvel-lélekkel a haladás és a reformok híve volt. Elképzeléseit és törekvéseit a mindenható állam kereteiben akarta megvalósítani. A meglévővel nem sokat törődött: azt tartotta, hogy a jövő érdekében szabadon döntheti a régít és formálhatja a valóságot. Úgy érezte, hogy az alattvalóiról való gondoskodás kötelessége, jólétükért pedig felelős. A hivatástudattá fokozódó gondoskodás, párosulva az emberi értelem mindenhatóságába vetett hittel, nagy tettekre, gyökeres társadalmi átalakulások beindítására sarkallta. Érezve a tűnő idő sürgetését, lázas gyorsasággal hozta egymás után híres rendeleteit. Mindez persze éles ellentétbe sodorta környezete maradiságával és a feudális kötöttségekkel. Reformjai a politikai, a gazdasági és a kulturális élet minden területére kiterjedtek. Az egyház hatáskörének átszervezésével kezdte, majd az oktatásügyek rendezésével folytatta, azután a centralizált állam érdekeivel összhangban bevezette az egységes kormányzati nyelvet és megteremtette az új közigazgatási beosztást, rendezte az igazságszolgáltatás és a rendőrség kérdését; 1785-ben megjelent a híres »jobbágyrendelet«, melynek lényege, hogy megszüntette az örökös jobbágyságot, foglalkozott továbbá egy új adózási és vámrendszer bevezetésének kérdésével is.

A reformok sikere az ország területi és népesedési viszonyainak, valamint a lakosság teherviselési (adózás, katonaszállítás, szolgáltatások) képességeinek teljes és részletekbe hatoló ismeretét tételezte fel. Ezért a »forradalmár« császár 1784. augusztus 16-án elrendelte a népösszeírást, a birtokbecslést és a felmérést. Nagy horderejű gazdasági és politikai reformokra készülve, a nemesség tiltakozásával mit sem törődve parancsolta meg az összeírás megkezdését. Amint láttuk, az osztrák örökös tartományokban ezt a munkát már 1777-ben elvégezték, Magyarországon azonban nem hajhathták végre, mert a nemesi előjogok között a megszámlálás alóli mentesség is szerepelvén, a nemesség megakadályozta, hogy vagyoni és számbeli állapotról az uralkodó tájékozódjék. Néhány évvel később azonban itt is sor került a népszámlálásra. A rendelet végrehajtása a nemesség heves ellenállásába ütközött, egyes megyékben a fegyveres ellenállás is bekövetkezett. A nemesség félt a megadóztatástól, »ösi jogai« meggyalázásának tartotta, hogy házára szám kerül és személyi adatai az összeíróíven éppen úgy szerepelnek, mint a közönséges jobbágyé.

Bács-Bodrog vármegye és a császár között az első összetűzés ekkor történt. A vármegye közgyűlése a leiratot erősen megbírálta, a király személyével kapcsolatban pedig sértő kifejezéseket használt és elodázta az összeírás megkezdését. A király újabb erélyes leirata után azonban, kellenül bár, de engedelmeskedett a vármegye. Szabadkán 190 évvel ezelőtt, 1784. november 3-án kezdték meg az összeírást és 1785. március végére fejezték be. A házak megszámozását a városban és egész határában Kleinder Simon helybeli mázoló végezte el 130 forintért. A vármegyében azonban sokkal vontatottabban haladtak az összeírók, akik csak katonai kíséret és fedezet mellett dolgozhattak, de 1787 végére készen lett minden.³ Nem csoda

tehát, hogy a császár erősen megnehezítette a vármegyére. Amikor 1786 nyarán, országos ellenőrző körútján, július 8-án Zomborba érkezett, a helyszínen aláírta a ferencesek rendházának eltörléséről szóló rendeletet, majd másnap Szabadkára utazott, ahol a városháza előtt a tanács és a lakosság várakozott rá. A találkozás feltűnően hűvös volt, a tisztviselők közül csak Parchetics főjegyzővel váltott szót a város ügyeiről, majd tovább hajtattott Zentára.⁴ Amikor II. József halála előtt visszavonta rendeleteit, a népszámlálásra, az adókivetésre és a felmérésre vonatkozó összes adatokat a vármegye bekérte a helységek előljáróitól. A szabadkaiaknak még meg is kellett esküdniük, hogy az iratokból semmit sem tartottak vissza. Baján, a megyegyűlés után azután zeneszó mellett mindent elégettek. Még szerencse, hogy az országos központba küldött adatok megmaradtak.

Az 1784—87. évi országos összeírás (konscripció) a korábbiakhoz hasonlítva sokkal teljesebb volt. Az előbbi összeírásokban csak az adózó népességet és azt is csak a családfők száma szerint vették jegyzékbe. Most a konscripció az ország teljes népességére, a kiváltságosokra és a nincstelenekre, a papságra, a nemességre, a jobbságra egyaránt kiterjedt. Ez volt az első általános népszámlálás Magyarországon. Az összeírásnál első sorban adózási és katonai szempontok érvényesültek. Így sem az egyes foglalkozási csoportok, sem pedig a társadalmi osztályok összetételét nem határozhatjuk meg pontosan, kivéve a nemességét és a papságát. A lakosság kor szerinti megoszlásáról is csak hozzávetőleges képet kapunk. A vándorlási mozgalmról eléggé pontos képet alkothatunk magunknak. A népszámlálással párhuzamosan az első tervszerű kataszteri felmérés és katonai térképezés is elkészült.

Az összeírás idején Bács-Bodrog vármegye nagysága 10 286 km² volt. Ezen a területen, a három szabad királyi város népességét nem számítva, 184 248 lakos élt. A három királyi város lakossága összesen 43 583 főre rúgott, vagyis a vármegye össznépessége 227 831 lakost tett ki. A népsűrűség az első esetben 17,9 km², a városok lakosságával együtt pedig 22,2 km² volt. A három szabad királyi városban a vármegye össznépességének 19 százaléka lakott.

A városok nagyságára és a vándormozgalmra vonatkozó adatokat a következő összehasonlító táblázat mutatja. A különbözőzeti összehasonlítás kedvéért a szabad királyi városok déli övezetének három másik fontos városát is bevettük a táblázatba. Az adatok az összeírásban lévő sorrend szerint következnek egymás után.

Városok	Házak száma	Családok száma	Jogi népesség	Távollevők	Idegenek	Tényleges népesség
Pécs	1474	1837	8 392	103	564	8 853
Szabadka	3351	3455	19 215	170	248	19 293
Szeged	3930	4210	20 679	323	591	20 947
Zombor	2370	2189	13 225	134	145	13 236
Újvidék	1930	2354	10 566	169	657	11 054
Zágráb	419	576	2 815	2	126	2 939

A házak száma a település területi nagyságát, népességbefogadó képességét szemlélteti. A legtöbb ház Szegeden és Szabadkán volt. Az egy házra jutó háztartások (családok) átlagos száma megközelítőleg a házak

nagyságát, illetve azok lakottságát mutatja. Az Alföldön ez az átlagérték az 1 körül ingadozott. Hasonló a helyzet városaink esetében is, kivéve Zombort, ahol a házak száma meghaladja a családok számát. A családok átlagos nagysága igen magas szinten mozgott. Szabadkán az átlagos család taglétszáma 5,41, Zomborban 5,15, Újvidéken 5,47 volt. Az összeírás idejében a szabad királyi városok erre vonatkozó átlagos mutatószáma 7,08 volt. Városaink családnagysága tehát jóval az országos átlagérték alatt mozgott. Azt csak Zágráb közelítette meg (6,71).

A vándormozgalomról csak igen általános képet kapunk. A statisztikai kimutatás »távollevők« rovatában a huzamosabb ideig távollevőket vezették, de csak a férfiakat, a nők nem szerepeltek ebben a nyilvántartásban. Az »idegenek« rovatában a belföldieket és a külföldieket egyaránt nyilvántartották. Az »országbeliei« férfiak akkor kerültek be a nyilvántartásba, ha már több mint tíz éve helyben laktak, a külföldiek akkor is, ha tíz évnél rövidebb ideig laktak itt, kivéve ha kereskedők vagy mesteremberek voltak és ha kinyilvánították, hogy meg kívánnak telepedni. Ebben az esetben a tényleges népesség kategóriájába kerültek. A népesség elvándorlásának és betelepedésének mérlegét a következő táblázat szemlélteti.

Város	Idegenek %-ban	Vándorlási különbség	Város	Idegenek %-ban	Vándorlási különbség
Pécs	6,37	+461	Zombor	1,09	+ 11
Szabadka	1,28	+ 78	Újvidék	5,94	+488
Szeged	2,82	+268	Zágráb	4,28	+124

Az adatokból kitűnik, hogy mindegyik város vándorlási különbsége pozitív volt. A távollevők százalékaránya Zomborban egy, Szabadkán egynél kevesebb, a többi négy városban pedig kissé meghaladta az egy százalékot. Az elvándorlás tehát jelentéktelen méretű volt. Más volt a helyzet a bevándorlással. Délkelet-Pannónia fejlődő városai vonzották az iparosokat és a kereskedőket, mert a városi kiváltságok és a helyi kedvezmények jó megélhetési lehetőséget biztosítottak. A különböző, főleg szolgai rendű foglalkozási lehetőségek miatt a föld nélküli zsellérek is gyakran költöztek be a városokba. A betelepedés elsősorban a fejlettebb munkamegosztású, kedvező forgalmi fekvésű városokban volt intenzív. Nyugaton Zágráb és Karlovac, a dél-alföldi városok közül pedig Pécs és Újvidék volt ilyen kedvező helyzetben; Újvidéken, a jelentős forgalmú átkelőhelyen a kereskedők és az iparosok is szívesen megtelepedtek. Szeged mint közlekedési csomópont és folyami átkelőhely alig gyakorolt nagyobb vonzóhatást, mint a két »szárazföldi« agrárváros, Szabadka és Zombor. A tényleges népesség a városok nagyságát mutatja. Szeged és Szabadka az akkori viszonyok között a legnagyobbak közé tartoztak az országban.

A lakosság kor szerinti megoszlásáról csak három korcsoportra tagolva adhatunk képet. A népesség 18 évesnél fiatalabb részét az összeírás két korcsoportban mutatja ki, a felnőtt, munkaképes férfiakról viszont tíz vagy éppen öt évre terjedő korosztálytagolás nincs. A kimutatásban csak a férfilakosság szerepel. Nyilvánvaló, hogy az összeírásnál a hadsereg érdekei érvényesültek. A jelenlegi és a várható katonasereg mennyisége, a besoroz-

ható fiatalok számbavétele és nyilvántartása volt az összeírás irányadó szempontja. A városok férfinépességének százalékos megoszlását a három korcsoport szerint a következő táblázat mutatja.

Város — megye	K o r c s o p o r t		
	1—12 éves	13—17 éves	18 éven felül
Zombor	29,4	7,8	62,8
Szabadka	33,6	8,5	57,9
Újvidék	23,2	8,4	68,4
Bács-Bodrog vármegye	27,4	7,4	65,2

Szembetűnő Szabadka magas részesedése az első és Újvidék részese-dése a harmadik korcsoportban. Szabadka népességének 42,1%-a, vagyis 9993 lakos 18 évnél fiatalabb volt! Újvidék lakosságának több mint két-harmada a felnőttek kategóriájába tartozott, Zágráb esetében pedig elérte a 78,8 százalékot.

A lakosság *nemek szerinti* megoszlása tekintetében a következő volt a helyzet:

	F é r f i a k s z á m a			Nők száma
	nős	nőtlen	összesen	
Zombor	2901	3806	6 707	6518
Szabadka	4310	5697	10 007	9208
Újvidék	2087	3338	5 425	5141

Szembetűnő jelenség, hogy mindhárom szabad királyi városban a nők száma kisebb, mint a férfiaké; ez különösen Szabadka esetében mutatkozik élesebb formában. Napjainkban országos és tartományi viszonylatban is fordított a helyzet.

Rendkívül izgalmas a városi lakosság *foglalkozásszerkezetének és osztályösszetételének* vizsgálata. A foglalkozási és osztálykategóriák megköze-lítő pontossággal kimutathatók, mert az összeírás adatai a társadalmi rétegeződést és az alacsony szintű munkamegosztást igen jól tükrözik. Az összeírásban számba vették a feudális társadalom uralkodó osztályának tagjait, a felvilágosult abszolutizmus államgépezetének tartozékait, a bontakozó tőkés rendszer előhírnökeit, a kereskedőket, az iparosokat, a fennálló társadalmi-gazdasági rendszer alapvető termelő rétegét, az urbánális telekrendszerben élő parasztságot, a termelőeszközöktől »megszabadított« földnélküliek tömegét, a zselléreket, valamint a nem agrár foglalkozások-ban dolgozók utánpótlását, a mesterlegényeket és az inasokat.

Az összehasonlító elemzés könnyebb elvégzése és a nagyobb áttekin-tetőség kedvéért a három szabad királyi város felnőtt (18 évesnél idősebb) férfiainak szám szerinti megoszlását az egyes kategóriák szerint táblázatba foglaltam össze. Az adatokat az összehasonlítás miatt százalékarányban fe-jeztem ki. Így jól kivehető, hogy a három városban és a vármegye többi településében milyen arányban, súllyal vannak jelen az egyes kategóriák. A táblázatból az is kiolvasható, hogy mely foglalkozási-társadalmi rétegek voltak abban az időben városképzők, vagyis melyek koncentráálódtak a városokba.

Összeírási kategóriák	Zombor	Szabadka	Újvidék	Bács-Bodrog vármegyében
Pap	0,82	0,56	0,69	0,43
Nemes	1,82	4,78	0,96	2,06
Tisztviselő	0,59	0,29	0,58	0,06
Polgár	15,73	12,97	12,48	0,98
Paraszt	17,44	7,54	6,35	33,68
Polgár és paraszt örökösei	27,18	11,65	15,58	29,32
Zsellér	30,99	56,37	47,23	26,48
Egyéb	5,73	5,64	16,24	6,99

A kimutatásban valamennyi felekezet papja szerepelt. Számuk Zomborban volt a legnagyobb — 35. A két egykori határőrvidéki városban a nemesség száma igen magas, Szabadkán 277, Zomborban 59 nemes élt. Az összeírásban a férfitagok szerepeltek, tekintet nélkül a korra. A rangos városok igazgatási, gazdasági, bírósági és más ügyes-bajos dolgait Zomborban 25, Újvidéken 21 és Szabadkán 17 tisztviselő intézte. Az összeírásban a »polgár« kategóriába a következők kerültek:

— az a családfő, aki városi háztulajdonnal rendelkezett, ha földműves is volt;

— az a családfő, aki földműves volt, de kézműparral is foglalkozott;

— a kézműparral, iparral, kereskedéssel foglalkozó lakosok.

Az adatok tehát csak részben szemléltetik a városok gazdasági szerkezetét, mert a polgárok között földművelők is voltak. Mindhárom városra jellemző az alacsony százalékszámok. Abban az időben még az alföldi szabad királyi városok is csak óriás falvak voltak igazgatási, kereskedelmi, kispári, esetleg közlekedési szerepkörrel.

A termelékenység legfontosabb és legszámosabb rétegével a konskripció részletesen foglalkozott. A parasztságon belül megkülönböztette a földdel rendelkező jobbágycsoportot a földnélküli zsellérektől, cselédektől, béresektől, az »örökös kenyérben levők«-tól. Magyarország, Horvátország és Erdély területén az összeírásban 635 562 telkes jobbágy családfő szerepel és ezeknek 561 167 »örököse«, összesen 1 196 729. A zsellérek kategóriájába 952 530 családfő volt bejegyezve »örökösök« nélkül, mert hiszen itt nem is volt mit örökölni. A földdel rendelkező parasztság számaránya az egész lakosságon belül Horvátországban volt a legmagasabb: 33,7%, Erdélyben 32,4%, Magyarországon pedig csak 26,1%.⁵

A »paraszt« megnevezésű rovatba azt a földművest sorolták be, akinek az úrbéres telki állomány általánosan használt telekkategóriái szerint negyed teleknél nagyobb birtoka volt, vagy ennél nagyobb, bérelt földön gazdálkodott. Az úrbérrendezés megszabása szerint a megyében egy egész jobbágytelek nagysága kereken 44 kat. hold volt a teljes állománnyal együtt (belső telek, szántó és rét). A telkes jobbágy tehát legkevesebb 11 hold földdel rendelkezett.

A »polgárok és parasztok örökösei« nevű rovatba az előző két csoportban szereplők közvetlen örökösei kerültek be. Számuk többnyire megközelíti a családfők számát az előbbi két rovatban, de a városokban néha jelentősen alacsonyabb is lehetett. Példa rá Szabadka.

A zsellérek kategóriája nagyon vegyes összetételű volt. Az itt össze-
írtak zöme három csoportba sorolható:

— ide tartoztak a negyed teleknél kevesebb földdel rendelkező job-
bágyok;

— a földesurak gazdasági munkásai és cselédei;

— a bányákban, hajózásban, országútcsinálásban, erdőirtásban »örökös
kenyérben levők«; ide sorolták a kicsiny természetűeket, a nyomorékokat, a
testi hibában szenvedő férfiakat, a negyven évnél idősebb eltartott férfi-
népet és a papok fiúgyermekét is.

A három bácskai szabad királyi város agrárnépessége meglepően sze-
gény volt! Legtöbb telkes jobbágy Zomborban (736), legkevesebb Újvidéken
(230) élt. De Szabadkán sem volt jobb a helyzet. Ez akkor tűnik ki, ha a
parasztk számat az összlakossághoz viszonyítjuk. Újvidéken a lakosság
2,1, Szabadkán 2,2, Zomborban 5,5 százaléka tartozott a jobb módú telkes
jobbágyok csoportjába. Gondoljunk csak arra, hogy országos viszonylatban
a népesség több mint egynegyede rendelkezett negyed teleknél nagyobb
földterülettel! Annál több föld nélküli nincstelen és kevés földet művelő
zsellér tömörült össze a jobb életlehetőségek reményében. Zomborban egy
földes parasztra két, Szabadkán hét, Újvidéken nyolc zsellér jutott. Sza-
badkán a zsellérek száma (3264) elérte az összlakosság 16,6 százalékát, ahol
a földterületek nagyfokú felaprózottsága a még akkor érvényben lévő
földközösségi rendszernek tudható be.

Az »egyéb« rovatba a 18—40 év közötti testileg ép, munkaképes nőt-
len férfiak, például a mesterlegények, inasok kerültek. Lényegében tehát
városképző népelemről van szó, akik a polgár rovatból kimaradtak, mert
nem voltak családfők.

A foglalkozásszerkezet vizsgálata némi fényt deríthet a városi lakos-
ság osztálytagozódásának kérdésére. Közismert tény, hogy a városok népes-
sége az osztályviszonyok szempontjából élesen elkülönült. Az uralkodó ré-
teget a városokba beköltözött nemesek, a vagyonos polgárok, akik leggyak-
rabban iparüzéssel foglalkoztak, távolsági kereskedők, a nagyobb földtulaj-
donnal vagy szőlővel rendelkező polgárok, továbbá a papok képezték.
Hozzájuk sorolhatjuk a városi tisztviselőket, akik a közigazgatás fontos ál-
lásait betöltve jelentős vagyont szerezhettek. A városon belüli osztályharc az
ilyen összetételű vezető réteg ellen irányult. A városi társadalom kihasznál-
t és a vezetésből kizárt réteg a kisebb kereskedők, szegényebb iparosok, mes-
terlegények, inasok, zsellérek, cselédek, szolgák, fuvarozók sorából került
ki. Az osztályharc formáit és tartalmát illetően a felsőbb hatóságokhoz és
az udvarhoz címzett panaszíratok bő anyagot szolgáltatnak. Minhárom
bácskai királyi város számos panaszlevelét ismerjük, melyekben a leggyak-
rabban előforduló ügyek: a lakosság nem ismeri a kiváltságlevél pontjait,
a tanács nem tartja be a szabott árakat, nem törődik egyes gazdasági ágak
fejlesztésével, jogtalanul emeli az adókat, bebörtönzi a polgárokat, a vá-
rosi állások betöltése körül szabálytalanságok történtek, a gazdasági szá-
madásokban mutatkozó hiányokért senki sem felel, a vagyonos polgárok a
bínóság előtt előnyben részesülnek, a tanácsosok állataikat a legjobb vá-
rosi földeken tartják, a nádasokat a maguk részére foglalják le, akadályoz-
zák a polgárok borának kimerését, a földosztásnál előnyben részesülnek
stb. A zavargások elkerülése végett a hatóságok biztosokat küldtek ki.

Ilyen esetek is többször előfordultak városainkban. Igen érdekes és hálás feladat lenne a vajdasági városok XVIII. századi osztályviszonyait és az osztályharc módjait felkutatni és az európai városfejlődés tükrében az egyéni vonásokra rámutatni. Az első népszámlálás statisztikai adatai ezenkívül még számos más kutatási lehetőséget is nyújtanak a történeti demográfia köréből.

A II. József-féle összeírás kezdeti statisztikai módszerekkel az érett feudalizmus zárószakaszának gazdasági és társadalmi viszonyait tükrözi. Az 1790—1849 közötti időszak eseményei már a tőkés termelési rend felé egyengették az utat. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet ebben az időszakban játszódott le. Ezek a kvantitatív mutatók tehát érzékel-
tetik, milyen volt a három város demográfiai képe a tőkés rendszer küszöbén.

J E G Y Z E T E K

1. Csizmadia Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században*. Budapest, 1962.
2. *Az első magyarországi népszámlálás (1784—87)*. Budapest, 1960. Megjelent az 1960. évi népszámlálási sorozat köteteként. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.
3. Borovszky Samu: *Bács-Bodrog vármegye története*. 176.
4. Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története* 307.
5. *Magyarország története II*. Budapest, 1962. 550—551.